

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF THE HISTORY OF SCIENCE
TEAM FOR THE HISTORY OF CARTOGRAPHY

UNIVERSITY OF SZCZECIN
INSTITUTE OF THE HISTORY
AND INTERNATIONAL RELATIONS

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XIV

DAWNA MAPA ŹRÓDŁEM WIEDZY
O ŚWIECIE

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY

Volume XIV

OLD MAP AS A KNOWLEDGE
SOURCE ABOUT THE WORLD

Proceedings from the 22nd All-Polish
Conference of the Historians of Cartography

Pobierowo 11 – 13 October 2007

Poświęcamy pamięci
Profesora MIECZYSLAWA STELMACHA
Redaktorzy

Edited by
STANISŁAW ALEXANDROWICZ AND RADOŚLAW SKRYCKI

SZCZECIN 2008

INSTYTUT HISTORII NAUKI
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII

UNIwersytet SZCZECIŃSKI
INSTYTUT HISTORII I STOSUNKÓW
MIĘDZYNARODOWYCH

Opracowanie redakcyjne
STANISŁAW ALEXANDROWICZ, RADOŚLAW SKRYCKI

Opracowanie techniczne
Dorota KOZŁOWSKA, JERZY OSTROWSKI

Projekt okładki
DARIUSZ KOZŁOWSKI

Tłumaczenia streszczeń na język angielski:
AUTORZY

Skład komputerowy
Dorota KOZŁOWSKA

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

Tom XIV

DAWNA MAPA ŹRÓDŁEM
WIEDZY O ŚWIECIE

Materiały z XXII Ogólnopolskiej
Konferencji Historyków Kartografii

Pobierowo 11 – 13 października 2007 r.

Publikacja dofinansowana ze środków Uniwersytetu Szczecińskiego

© Copyright by: IHN PAN, US, 2008

Pod redakcją
STANISŁAWA ALEXANDROWICZA I RADOŚLAWA SKRYCKIEGO

ISSN: 0138-0850

SPIS TREŚCI

<i>Stanisław Alexandrowicz, Radosław Skrycki</i> – PRZEDMOWA	9
<i>Radosław Gaziński</i> – MIECZYSLAW STELMACH (1947-2000), ARCHIWISTA, HISTORYK I HISTORYK KARTOGRAFII	15
BIBLIOGRAFIA PRAC PROF. MIECZYSLAWA STELMACHA (zestawiła Agnieszka Chlebowska)	19

Mapa jako źródło historyczne

<i>Stanisław Alexandrowicz</i> – WYKORZYSTANIE ŹRÓDEŁ KARTOGRAFICZNYCH W BADANIACH NAD HISTORIĄ POLSKI XVI I XVII WIEKU	29
<i>Wojciech Iwańczak</i> – KILKA UWAG O DAWNEJ MAPIE JAKO ŹRÓDŁE HISTORYCZNYM	51
<i>Bogdan Wołak</i> – BADANIE DYNAMIKI ZJAWISK NA PODSTAWIE KART KATASTRALNYCH I MAP EWIDENCYJNYCH	61
<i>Dorota Jutrzenka-Supryn</i> – MATERIAŁY I TECHNIKI WYKONYWANIA MAP OD STAROŻYTNOŚCI DO XVIII WIEKU	71
<i>Dorota Jutrzenka-Supryn</i> – GRYN SZPAN – ZIELONY PIGMENT STOSOWANY DO KOLOROWANIA MAP I JEGO WPŁYW NA STAN ZACHOWANIA ZABYTEKÓW KARTOGRAFICZNYCH	87

Historia kartografii powszechnej

<i>Rafał Simiński</i> – OBRAZ ZIEM INFLANCKICH W ŚWIEŁIE KARTOGRAFII I KRONIKARSTWA EUROPY ZACHODNIEJ OKRESU ŚREDNIOWIECZA	105
<i>Lucyna Szaniawska</i> – PIĘCSETLECIE NAZWY AMERYKA. ZMIANY NAZWY ORAZ EWOLUCJA OBRAZU AMERYKI NA MAPACH PUBLIKOWANYCH W SZESNASTOWIECZNEJ EUROPIE	119
<i>Krzysztof Szykuła</i> – PROJEKT MONOGRAFII I FAKSYMILOWEGO WYDANIA MAPY JENKINSONA Z 1562 ROKU	149

SPIS TREŚCI	7
-------------------	---

<i>Jerzy Czajewski</i> – DELIMITACJA ROZBIOROWEJ GRANICY RZECZYPOSPOLITEJ Z ROSJĄ W ŚWIEŁIE DOKUMENTÓW I MATERIAŁÓW KARTOGRAFICZNYCH	329
<i>Piotr Grabowski</i> – OKOLICZNOŚCIOWA MAPA POLSKI Z 1910 ROKU JAKO ŹRÓDŁO INFORMACJI HISTORYCZNYCH I DYDAKTYCZNYCH ..	347
<i>Dorota Borowicz</i> – DAWNE MAPY NARODOWOŚCIOWE GÓRNEGO ŚLĄSKA ODBICIEM DZIEŁÓW POLITYCZNYCH REGIONU	359
<i>Ewa Szykiewicz</i> – DAWNE MAPY ŚLĄSKA JAKO DOKUMENTY ZMIAN ZACHODZĄCYCH W TERENIE	375
<i>Jerzy Ostrowski</i> – OGÓLNOPOLSKIE KONFERENCJE HISTORYKÓW KARTOGRAFII W LATACH 1975–2007 – PRZEGLĄD CHRONOLOGICZNO-TEMATYCZNY	391

<i>Andrew B. Pernal, Dennis F. Essar</i> – BEAUPLAN'S CARTOGRAPHIC LABOURS IN FRANCE: THE MAPS OF NORMANDY AND BRITTANY	161
--	-----

<i>Margarita Barzdeviča</i> – MAPS AND PLANS OF RIGA FROM THE 17TH CENTURY AS SOURCES OF INFORMATION FOR THE RESEARCH OF THE DEVELOPMENT OF THE CITY	183
--	-----

<i>Radosław Skrycki</i> – MAPA JAKO NARZĘDZIE PROPAGANDY (NA PRZYKŁADZIE MAPY BRANDENBURGII JACOBA PAULA VON GUNDLINGA Z 1724 ROKU)	197
---	-----

<i>Andrzej Konias</i> – „KARTOGRAFIA TOPOGRAFICZNA PAŃSTWA I ZABORU PRUSKIEGO OD II POŁOWY XVIII W. DO I POŁOWY XX W.” – PROBLEMATYKA PROJEKTU NAUKOWO-BADAWCZEGO	207
---	-----

Historia kartografii ziem polskich

<i>Henryk Rutkowski</i> – POLSKA NA WYBRANYCH MAPACH Z PIERWSZEJ POŁOWY XVI WIEKU	221
--	-----

<i>Jarosław Łuczyński</i> – OBRAZ I TEKST NA XVI-WIECZNYCH MAPACH RZECZYPOSPOLITEJ	235
---	-----

<i>Małgorzata Gałęziowska</i> – SYMBOLICZNE TREŚCI W KARTOGRAFII NA PRZYKŁADZIE MAP PRUS KASPIRA HENNEBERGERA I ICH PÓŹNIEJSZYCH OPRACOWAŃ JAKO PODSTAWA KOMUNIKACJI I PRZEKAZ WIEDZY O ŚWIECIE	249
--	-----

<i>Wiesław Sieradzan</i> – KARTOGRAFIA GRUDZIĄDZA XVII-XX WIEKU JAKO ŹRÓDŁO WIEDZY O MIEŚCIE I OKOLICY	265
---	-----

<i>Krzysztof Strzelecki</i> – WARTOŚCI POZNAWCZE 12-ARKUSZOWEJ MAPY WISŁY F.F. CZAKIEGO Z PIERWSZEJ POŁOWY XVIII WIEKU W ŚWIEŁIE DOTYCZĄCYCH BADAŃ. PROBLEMATYKA NAUKOWO-BADAWCZA	275
--	-----

<i>Bogumił Szady</i> – MAPA UNICKIEJ DIECEZJI CHEŁMSKIEJ Z 1782 ROKU JAKO PRZYKŁAD KARTOGRAFII WYZNANIOWEJ	297
---	-----

<i>Paweł E. Wespiański</i> – MAPY I PLANY WARSZAWY W ZBIORACH ROSYJSKIEJ BIBLIOTEKI NARODOWEJ W PETERSBURGU	319
--	-----

DAWNE MAPY NARODOWOŚCIOWE GÓRNEGO ŚLĄSKA ODBICIEM DZIEJÓW POLITYCZNYCH TEGO REGIONU

Górny Śląsk to obszar, który od połowy XIX w. do drugiej wojny światowej cieszył się dużym zainteresowaniem kartografów. W tym okresie pojawiła się szczególnie duża liczba map prezentujących stosunki narodowościowe tego obszaru. Opracowanie i opublikowanie większości z nich związane było z dziejami regionu, a zwłaszcza z faktem rozstrzygnięcia się losów przynależności państwowej Górnego Śląska na początku XX wieku.

Z uwagi na swoje położenie w Europie, obszar Górnego Śląska przez stulecia był miejscem ścierania się wpływów polskich, czeskich i niemieckich. Od połowy XVIII w. przynależał politycznie do Prus (od 1871 r. do Niemiec), natomiast zamieszkały był w większości przez ludność posługującą się językiem polskim. Charakteryzujący drugą połowę XIX stulecia dynamiczny wzrost świadomości narodowej mieszkańców Europy, w tym również Górnego Śląska, spowodował, że struktura narodowościowa państwa stała się przedmiotem zainteresowania nauki oraz statystyki niemieckiej. Zgromadzone dane były następnie podstawą opracowania licznych map narodowościowych obszarów pogranicznych. Większość publikowanych – począwszy od lat czterdziestych XIX w. – map przedstawia stosunki narodowościowe Górnego Śląska w granicy rejencji opolskiej, utworzonej przez władze pruskie w 1815 r. we wschodniej części prowincji śląskiej (ryc. 1).

Stosunki narodowościowe Górnego Śląska w szczególny sposób interesowały zarówno stronę niemiecką jak i polską wówczas, kiedy rozstrzygały się losy przynależności państwowej tego obszaru po pierwszej wojnie światowej. Po jej zakończeniu o przynależności państwowej Górnego Śląska miało zadecydować głosowanie plebiscytowe jego mieszkańców. Licznie wydawane wówczas mapy narodowościowe – publikowane w czasie przygotowań do przeprowadzenia plebiscytu i tuż po jego zakończeniu – obejmują tzw. „górnos Śląski obszar plebiscytowy”, którego granice zostały precyzyjnie określone w traktacie pokojowym. Prezentują zatem stosunki narodowościowe wschodniej części powiatu namysłowskiego

(włączonego na czas głosowania do Górnego Śląska), nie obejmują natomiast powiatów: nyskiego, grodkowskiego, niemodlińskiego i zachodniej części powiatu prudnickiego (przyszanych Niemcom bez plebiscytu) oraz południowej części powiatu raciborskiego (włączonej do Czechosłowacji). Niektóre z map opublikowanych po ustanowieniu w 1922 r. polsko-niemieckiej granicy państwowej na Górnym Śląsku obejmuje tylko część Górnego Śląska – przyznaną Polsce lub Niemcom.

Mapy narodowościowe w klasyfikacjach map zaliczane są do map ludnościowych (zaludnienia, demograficznych). Nie istnieje jednak uniwersalna definicja map narodowościowych, podobnie jak jednoznaczne określenie narodu i narodowości¹. Za mapy narodowościowe można uznać te, które prezentują przynależność ludności do jakiegoś narodu, a więc „dają obraz rozmieszczenia narodowości”². Nie są nimi dawne mapy o charakterze ogólnogeograficznym, które w sposób pośredni wyrażają stosunki narodowościowe, np. poprzez nazewnictwo miejscowości czy rzek. Mapy narodowościowe określa się bowiem jako mapy statystyczne, „na których [...] przedstawiają kartografowie wyniki oficjalnych statystyk ludnościowych”³. Pełniejszą definicję map narodowościowych podaje A. Gawryszewski, który określa je jako „mapy wyznaniowe i językowe oraz mapy obrazujące elementy i poczucie świadomości narodowej (np. mapy z wynikami plebiscytów, wyborów do władz komunalnych, Landtagów, Reichstagu, mapy obrazujące przeciwstawianie się germanizacji)”⁴. Wymienia on źródła opracowania map i zarazem, z uwagi na nie, podaje możliwe rodzaje map narodowościowych: wyznaniowe, językowe, ale również takie, które w jeszcze inny sposób mogą ilustrować elementy świadomości narodowej, a poprzez to narodowość mieszkańców.

Mapy narodowościowe Górnego Śląska, publikowane od połowy XIX w. do drugiej wojny światowej, to głównie mapy językowe – oparte na oficjalnych statystykach pruskich, opracowane na podstawie wyników badań terenowych ich autorów oraz mapy, których źródło stanowiły spisy narodowości (języka) dzieci szkolnych. Druga grupa map to mapy narodowościowe – plebiscytowe, czyli takie, których źródłem są wyniki plebiscytu śląskiego. Kolejna grupa to opracowania kartograficzne, których źródłem o stosunkach narodowościowych stały się wyniki głosowania na przedstawicieli określonych narodowości podczas wyborów komunalnych i do Sejmu Pruskiego. Mniejsze znaczenie dla ilustracji stosunków narodowościowych Górnego Śląska mają mapy wyznaniowe, ponieważ statystyki wy-

¹ D. Borowicz, *Mapy narodowościowe Górnego Śląska od połowy XIX wieku do II wojny światowej*, Wrocław 2004, s. 21–29.

² J. Szaflarski, *Zarys kartografii*, Warszawa 1955, s. 424.

³ J.S. Bystron, *Ugrupowanie etniczne ludu polskiego*, „Krakowskie Odczyty Geograficzne”, Kraków 1925, s. 3.

⁴ A. Gawryszewski, *Mapy narodowościowe, wyznaniowe i językowe Polski wykonane przez autorów obcych. Bibliografia (lata 1846–1967)*, „Dokumentacja Geograficzna”, 1995, z. 3, s. 10.

znaniowe bezpośrednio nie odzwierciedlały struktury narodowościowej tego obszaru. Z uwagi na to, jakie źródło danych o rozmieszczeniu narodowości zostało wykorzystane podczas opracowania mapy, mogła ona być zatytułowana nie tylko jako „narodowościowa”, ale również „językowa”, „wyników plebiscytu” itp.

MAPY WYDANE DO I WOJNY ŚWIATOWEJ

Pierwsze tematyczne mapy stosunków narodowościowych Górnego Śląska, w porównaniu do innych map tematycznych obszaru, pojawiły się stosunkowo późno, bo dopiero w latach czterdziestych XIX w. Wynikało to przede wszystkim z braku oficjalnych danych – dopiero od 1840 r. podczas powszechnych spisów ludności rejestrowano dane o strukturze narodowościowej. Na ich podstawie opracowywali mapy zarówno Niemcy jak i Polacy, przy czym z uwagi na dostępność źródeł w tym okresie dominują mapy niemieckie. Powstające wówczas, w stosunkowo dużych skalach, mapy narodowościowe pogranicza polsko-niemieckiego, np. R. Boeckha⁵, J. Partscha⁶, P. Langhansa⁷, opracowywane były na zlecenie Królewskiego Biura Statystycznego lub stanowiły przejaw zainteresowania autora sprawami narodowościowymi. Z uwagi na to, iż zostały opracowane na podstawie urzędowych spisów ludności, miały charakter oficjalnych niemieckich dokumentów struktury narodowościowej pruskich prowincji wschodnich. Podobnie jak większość powstających w tym okresie map i atlasów, uważane były za bardzo wiarygodne źródła informacji. Wykonywane starannie przez kartografów, często cechowały się „przesadną dbałością o szczególiki”⁸. Dokładność i poprawność powstających wówczas niemieckich map narodowościowych zauważali także polscy kartografowie. J. Wąsowicz pisał, że „kartografia niemiecka ma niewątpliwie poważne zasługi w poznaniu stosunków językowych i etnicznych Europy. [...] Jej syntezę stawały się coraz poprawniejsze, a liczne wątpliwości w skomplikowanym układzie tych stosunków, zwłaszcza w środkowej i wschodniej Europie powoli wyjaśniane”⁹.

Mniej liczne polskie mapy Górnego Śląska, wydane przed pierwszą wojną światową, to najczęściej opracowania polskich historyków regionalnych, np. J.

⁵ *Sprachenkarte vom Preussischen Staat nach den Zählungsaufnahmen im Jahre 1861 im Auftrage des Königlichen Statistischen Bureau's bearbeitet von...*, 1 : 600 000; Königlich Statistisches Bureau, Berlin 1867.

⁶ *Karte der Sprachgrenzen in Ober- u. Mittelschlesien 1790 u. 1890*, 1:1 250 000, w: J. Partsch, *Schlesien, Eine Landeskunde für das deutsche Volk*, T.1, *Das grenze Land*. Breslau, 1896, po s. 364 oraz *Die Sprachgrenzen in und um Schlesien*, 1:2 250 000. w: J. Partsch, op. cit., po s. 368

⁷ *Nationalitäten-Karte der Provinz Schlesien*, 1:500 000, Justus Perthes, Gotha 1906.

⁸ K. Haushofer, *Die suggestive Karte*, „Bausteine zur Geopolitik“, Berlin 1928, s. 343–348.

⁹ J. Wąsowicz, *Metamorfozy niemieckich map etnograficznych*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 16, nr 2, 1938, s. 168–176.

Gregora¹⁰, oraz językoznawców, badaczy dialektów, gwar językowych z ośrodków pozaśląskich, np. L. Malinowskiego (ryc. 2)¹¹, K. Nitscha¹², którzy prowadzili na Górnym Śląsku prace badawcze nad językiem mieszkańców tego obszaru, dialektami i gwarami. Mapy narodowościowe stanowiły formę prezentacji wyników ich pracy. Źródłem opracowania takich map były wyniki własnych prac terenowych, chociaż w przypadku kilku z nich autorzy posilkowali się danymi pochodzącymi ze spisów narodowościowych.

MAPY WYDANE W CZASIE I WOJNY ŚWIATOWEJ I ROKOWAŃ POKOJOWYCH

Wybuch pierwszej wojny światowej zainspirował dążenia niepodległościowe działaczy narodowych na Górnym Śląsku – z wydarzeniem tym związane nadzieje dotyczące zmian na mapie politycznej Europy. Perspektywa odbudowania własnego państwa spowodowała wydawanie dużej liczby polskich map narodowościowych Górnego Śląska, który w przyszłości mógłby znaleźć się w granicach odrodzonego państwa. Potrzebę wykorzystania tego typu map do celów informacyjnych i dokumentacyjnych, przewidując dużą skuteczność ich oddziaływania, dostrzegał Eugeniusz Romer: „Przecież prędzej czy później wojna się skończy, a zwycięskie mocarstwa zwołają kongres, konferencje pokojową, na której będą urządzać powojenną Europę, będą również decydować o losach Polski? Skąd politycy mogą czerpać wiadomości co to jest Polska, gdzie mieszkają Polacy, ilu ich jest, jak gospodarzą, czym są?” (według relacji syna)¹³.

Odpowiedzią E. Romera na zaistniałą sytuację stały się opracowania przygotowane w trudnych warunkach wojennych. Należał do nich przede wszystkim Geograficzno-statystyczny atlas Polski – kompendium wiedzy o Polsce i źródło faktów dla uczestników spodziewanej konferencji pokojowej. Pośród wielu tematów zostały w nim zamieszczone również mapy narodowościowe. Mapy przedstawiają Polskę w granicach przedrozbiorowych z uwzględnieniem ziem Górnego i Dolnego Śląska. Z inicjatywy E. Romera Górnemu Śląskowi poświęcono jeden z tomów „Prac Geograficznych”, autorstwa A. Dudzińskiego¹⁴. Zamieszczone w nim mapy dokumentują zagadnienia narodowościowe obszaru, przez który przebiegać mogła przyszła linia graniczna (ryc. 3). Obie publikacje mają charakter informacyjny i jednocześnie propagandowy. Stanowią przykład wykorzystania map na potrzeby polityczne.

¹⁰ *Mapa Górnego Śląska z uwzględnieniem stosunków językowych, granic powiatowych i kolei żelaznych*, 1:600 000, Wydawnictwo K. Miarki, Mikołów 1904.

¹¹ *Karta etnograficzna Śląska Górnego i Księstwa Cieszyńskiego*, ok. 1:1 000 000, rys. L. Przyski. w: L. Malinowski, *Zarysy życia ludowego na Szląsku*, T. II. Warszawa 1877, po s. 216.

¹² *Granica polsko-niemiecka na Śląsku*, ok. 1:900 000, w: K. Nitsch, *Granice państwa a granice języka polskiego*, „Język Polski”, R. VII, 1922, s. 99.

¹³ E. Romer, *Geograf trzech epok. Wspomnienia o ojcu*, Warszawa 1985, s. 132.

¹⁴ A. Dudziński, *Polacy na Śląsku*, „Prace Geograficzne”, red. E. Romer, z. 4, 1919.

Po zakończeniu działań wojennych, kiedy o kształcie granicy polsko-niemieckiej decydowano na konferencji pokojowej w Paryżu, opracowywane licznie mapy o tematyce narodowościowej miały wyraźnie cele polityczne. Z uwagi na przyjęte kryterium narodowościowe delimitacji granic państwowych, ich zadaniem stało się uzasadnienie roszczeń terytorialnych Polski lub Niemiec, wsparcie każdej ze stron w osiągnięciu najkorzystniejszego przebiegu granic. Wydano wówczas szereg map obejmujących swoim zasięgiem sporne obszary. Wiele opracowań kartograficznych stosunków narodowościowych Górnego Śląska opracowano w ośrodkach pozaśląskich: berlińskim, warszawskim, krakowskim, poznańskim, np. mapy E. Maliszewskiego¹⁵, F. Popiołka i T. Golachowskiego¹⁶. Starano się za pomocą map oddziaływać na opinię publiczną, kształtować jej stanowisko w sprawie przynależności politycznej tego obszaru.

Mapy opracowane w okresie rokowań pokojowych w Paryżu stanowiły nie tylko prezentację różnych problemów narodowościowych, pełniły funkcje informacyjne i propagandowe, ale przede wszystkim były wykorzystywane jako dokumenty, na podstawie których decydowano o przynależności państwowej spornych obszarów. Odegrały one znaczącą rolę w procesie ustalania przebiegu granicy polsko-niemieckiej. Zainteresowana przebiegiem nowych granic strona polska utworzyła przy Polskiej Delegacji Pokojowej Biuro Prac Kongresowych, w którym przygotowano szereg opracowań kartograficznych stosunków narodowościowych polskich obszarów pogranicznych, także Górnego Śląska. Mapy objaśniały dokumenty polityczne lub same były dokumentami. Część polskich map opracowanych podczas konferencji wersalskiej pod redakcją E. Romera została potem wydana jako *Polski atlas kongresowy*¹⁷, nazywany „najpotężniejszym dziełem kartograficznym o charakterze politycznym”¹⁸.

W obradach konferencji pokojowej korzystano również z przedwojennych niemieckich map dokumentujących rozmieszczenie narodowości we wschodnich prowincjach Niemiec. Ponieważ stanowiły one oficjalne niemieckie wydawnictwa, polska delegacja posługiwała się nimi jako materiałem dowodowym, przeciwstawiając się nieprawdziwym informacjom preparowanym przez niemieckich polityków, pomniejszających zasięg i znaczenie Polaków w zaborze pruskim. Dokumentem, który, według późniejszej niemieckiej krytyki, zadecydował o przebiegu

¹⁵ *Mapa narodowościowa ziem polskich*, 1:2 000 000, Wydawnictwo Biura Pracy Społecznej, Warszawa 1919.

¹⁶ *Polskie Kresy Zachodnio-Południowe (Śląsk, Tenczyńskie Górnice, Orawa, Spisz)*, 1:300 000, Nakładem Księgarni S. A. Krzyżanowskiego, Kraków 1919.

¹⁷ *Polski atlas kongresowy*, Lwów–Warszawa, Książnica Polska 1921.

¹⁸ B. Konopska, *Polskie atlasy historyczne – koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994, s. 89.

granicy polsko-niemieckiej, stała się między innymi mapą narodowościową J. Spetta z 1918 r.¹⁹

Źródłem większości map opracowanych w okresie pierwszej wojny światowej i rokowań pokojowych był ostatni przed wybuchem wojny, powszechny niemiecki spis ludności z 1910 r. Nieliczne polskie mapy opracowano na podstawie wyników niemieckiego spisu szkolnego z 1911 r., korzystniej ilustrującego polski stan posiadania na Górnym Śląsku, aniżeli spis ludności z 1910 r.

MAPY OKRESU PLEBISCYTOWEGO

Obrady konferencji pokojowej nie przyniosły rozstrzygnięcia dotyczącego przebiegu granicy na Górnym Śląsku. Na mocy zawartego z Niemcami 28 czerwca 1919 r. traktatu wersalskiego, o przynależności państwowej jego ziem zadecydować miały wyniki głosowania plebiscytowego. Decyzja ta wywołała prowadzoną na szeroką skalę akcję propagandową. Jednym z jej przejawów było znaczne ożywienie ruchu wydawniczego w zakresie kartografii. Okres plebiscytowy – od czerwca 1919 r. do dnia głosowania w marcu 1921 r. – znalazł szerokie odbicie w licznie wydawanych wówczas mapach narodowościowych. Był to okres intensywnych przygotowań do plebiscytu, w czasie którego obie strony próbowały wpłynąć na decyzję mieszkańców Górnego Śląska, aby oddali swój głos za włączeniem tego obszaru w granice Polski bądź Niemiec. Kartograficzne opracowania stosunków narodowościowych Górnego Śląska stały się strategicznym narzędziem w walce o przebieg granicy polsko-niemieckiej. Służyć temu miały głównie mapy rozmieszczenia narodowości w granicach obszaru plebiscytowego – oparte na wynikach niemieckich spisów ludności – oraz mapy przewidywanych wyników głosowania. Posiadały one najczęściej charakter informacyjno-propagandowy, np. mapa J. I. Kettlera (ryc. 4)²⁰ lub opracowanie o wymownym tytule *Rząd niemiecki sam się przyznaje, że Górny Śląsk dla Niemiec stracony*²¹.

W celu upowszechnienia zainteresowania losami Górnego Śląska wśród mieszkańców innych dzielnic, mapy narodowościowe tego obszaru rozpowszechniano również poza Górnym Śląskiem. Ich znaczenie popularyzatorsko-propagandowe znajdowało odbicie w kształcie i charakterze publikacji. Niektóre polskie mapy powstające w tym okresie uzyskiwały specyficzną formę wydawniczą, np.

¹⁹ W. Nechay, *Niemiecka krytyka mapy z 1918 roku*, Komunikat Instytutu Śląskiego nr 29, Katowice 1935; J. Wąsowicz, *Stosunki językowe na Śląsku w świetle nauki niemieckiej*, w: *Oblicze Ziemi Odzyskanych, Dolny Śląsk*, T. 2, Wrocław–Warszawa 1948, s. 368; tenże, *Historia mapy Spetta*, nadbitka z „Przeglądu Zachodniego”, R. XVII, nr 5, 1961, s. 79–81; H. Kot, *Historia nowożytnej kartografii Śląska 1800–1939 (poza kartografią urzędową)*, Katowice 1970, s. 137.

²⁰ *Völkerkarte von Nordpolen und Ostdeutschland*, 1:1 000 000, C. Flemming und C. T. Wiskott, Glogau–Berlin 1919.

²¹ *Rząd niemiecki sam się przyznaje, że Górny Śląsk dla Niemiec stracony*, ok. 1:300 000, Wydawnictwo K. Miarki, Mikołów 1920.

pocztówek lub druków ulotnych (np. *Śląsk Polski* z 1919 r.)²². Charakterystycznymi publikacjami strony niemieckiej w tym okresie były mapy przedstawiające Górny Śląsk jako nierozdzielalną całość, co obrazowało konieczność pozostawienia całego jego obszaru w granicach Niemiec, np. mapy W. Volza²³, B. Dietricha²⁴. Miały one służyć propagandzie niemieckiej i odpowiednio wpłynąć na decyzję w sprawie wytyczenia granicy polsko – niemieckiej²⁵.

MAPY WYDANE PO GŁOSOWANIU PLEBISCYTOWYM

W krótkim czasie po przeprowadzeniu plebiscytu śląskiego rozpoczęto wydawanie licznych map narodowościowych opracowanych na podstawie jego rezultatów. Wyniki głosowania przyjęto jako nowe, aktualne źródło danych o strukturze narodowościowej tego obszaru. Wydawanie takich map miało na celu, podobnie jak w czasie konferencji pokojowej, przedstawienie rozmieszczenia narodowości na Górnym Śląsku w jak najkorzystniejszym świetle. Prezentacja kartograficzna dawała najbardziej poglądowy obraz rezultatów głosowania, a na podstawie map można było łatwiej wyznaczyć przebieg polsko-niemieckiej granicy państwowej, stąd szczególna rola tego typu opracowań.

Pierwszym kartograficznym obrazem wyników plebiscytu była mapa zamieszczona w ogólnopolskim dzienniku „Rzeczpospolita”²⁶, opublikowana już w 14 dni po przeprowadzonym głosowaniu²⁷. Oficjalne polskie mapy wyników głosowania opracował Polski Komisariat Plebiscytowy – organ nadzorujący przebieg głosowania ze strony polskiej²⁸. Inne mapy narodowościowe Górnego Śląska oparte na wynikach plebiscytu wydano w Warszawie, np. K. Firicha²⁹, W. M. Kozłowskiego (ryc. 5)³⁰.

²² *Śląsk polski*, ok. 1:1 700 000, Polskie Towarzystwo dla Ofiar Wojny Braciom Ślązacom, Warszawa 1919.

²³ *Zwei Jahrtausende Oberschlesien in acht Karten Dargestellt*, 6 map: 1:400 000, 2 mapy: 1:200 000, M u. H. Marcus, Breslau 1920; *Das Deutschtum in den Kreisen Rybnik und Pless*, 3 mapy, M. u. H. Marcus, Breslau 1921; *Die völkische Struktur Oberschlesien in drei Karten*, 3 mapy, M u. H. Marcus, Breslau 1921.

²⁴ *Die natürliche Grenze des nordöstlichen Oberschlesien*, 4 mapy, 1:100 000, M. u. H. Marcus, Breslau 1921.

²⁵ D. Borowicz, *Mapy plebiscytowe Górnego Śląska*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 32, 2000, nr 4, s. 302–315.

²⁶ Wyniki głosowania na Górnym Śląsku, 1: 1 200 000, „Rzeczpospolita”, 3 kwietnia 1921 r.

²⁷ H. Kot, *op. cit.*, s. 148.

²⁸ *Plebiscyt. Górny Śląsk. Ogólny wynik głosowania*, ok. 1:150 000, Polski Komisariat Plebiscytowy, Wydawnictwo K. Miarki, Mikołów 1921.

²⁹ *Polskość Górnego Śląska według urzędowych źródeł pruskich a wyniki plebiscytu*, 5 map, Centralny Komitet Plebiscytowy, Warszawa 1921.

³⁰ *Wyniki plebiscytu a „imigranci plebiscytowi”*, 1:400 000, rys. A. Śmigielski, w: W. Kozłowski, *Stosunki narodowościowe i wychodźtwa na Śląsku Polskim*, „Ekonomista”, XXI, T. 2, Warszawa 1921, po s. 100.

Większość niemieckich map o tej tematyce zastała wydana we Wrocławiu, np. liczne mapy W. Volza³¹.

Mając na uwadze znaczenie map narodowościowych opartych na wynikach plebiscytu, każda ze stron starała się opracować je w taki sposób, aby uzyskany obraz jak najkorzystniej prezentował rozmieszczenie określonej narodowości na Górnym Śląsku. Polskie mapy wyników plebiscytu przedstawiały obraz rozmieszczenia narodowości na podstawie, znacznie korzystniejszego dla strony polskiej, wyniku głosowania w gminach. Podkreślano wielkość obszaru zamieszkanego przez większość polską, sugerowano przeprowadzenie granicy w taki sposób, aby obszar przez nią zamieszkanym w całości wszedł w granice państwa polskiego. Mapy niemieckie natomiast faworyzowały większość niemiecką w miastach, skutkiem czego kładziono nacisk na eksponowanie na mapie gęsto zaludnionych powiatów miejskich lub dużych miast, albo oznaczano obszary leśne pomniejszające optycznie dominację ludności narodowości polskiej w powiatach wiejskich. Z uwagi na cel opracowań, mapy tego okresu opatrzone były najczęściej objaśnieniami w kilku językach.

MAPY WYDANE PO DELIMITACJI GRANICY POLSKO NIEMIECKIEJ

Podział Górnego Śląska między Polskę i Niemcy w 1921 r. nie zakończył konfliktu granicznego na tym obszarze, a rozpoczął dyskusję w sprawie tak zwanej rewizji granic. Niesatysfakcjonująca żadnej ze stron decyzja aliantów o przebiegu granicy na tym obszarze była przyczyną dalszego opracowywania map stosunków narodowościowych Górnego Śląska. Pomimo podziału Górnego Śląska najczęściej nadal opracowywano mapy obejmujące cały jego obszar. Obie strony sugerowały w ten sposób brak akceptacji nowej sytuacji politycznej, kwestionowały przebieg ustalonych granic państwowych.

Wydane w tym czasie polskie mapy Górnego Śląska przedstawiały najczęściej przebieg nowej granicy politycznej na tle rozmieszczenia narodowości z wyraźnym oznaczeniem linii oddzielającej gminy o większości głosów polskich od niemieckich³². Deklaracji polskiego stanowiska w sprawie „niewłaściwego” przebiegu granicy służyły również mapy narodowościowe obejmujące wszystkie ziemie zamieszkanym przez Polaków w granicach nowego państwa. Wydawane były w stosunkowo dużych skalach tak, aby czytelnik mógł dostrzec rozległość polskojęzycznego obszaru, który pozostał poza granicami Polski, (np. mapa J. Wąsowicza z 1927 r.)³³.

³¹ *Die wirtschaftsgeographischen Grundlagen der oberschlesien Frage*, 2 mapy, Georg Stilke, Berlin 1921; *Deutschum und Polentum in Oberschlesien nach den Ergebnissen der Abstimmung am 20. März 1921*, 1:800 000, w: W. Volz, *Oberschlesien und die oberschlesische Frage Veröffentlichungen der Schlesischen, Gesellschaft für Erdkunde*, Heft 1, Breslau 1922, po s. 76.

³² *Granica Polski na Śląsku Górnym według postanowienia Rady Najwyższej*, 1:600 000, Lwów 1921.

³³ *Narodowości Rzeczypospolitej polskiej według spisu z 30 września 1921*, 1:850 000, Lwów-Warszawa 1927.

Niemieckie mapy narodowościowe Górnego Śląska opracowywane wówczas, podobnie jak w okresie plebiscytowym, podejmowały tematy jedności tego obszaru. Uznając wyniki spisów ludności za „niewłaściwe” dla ilustracji stosunków narodowościowych na terenach wschodnich państwa, w miejsce map narodowościowych opartych na danych językowych, opracowywano mapy na podstawie rezultatów plebiscytu (np. V. Wolz i H. Rosenberg, F. Jaeger)³⁴, a także wyników wyborów do Sejmu Pruskiego, w których mniejszość polska uzyskiwała coraz mniej korzystne rezultaty³⁵. Aby jeszcze bardziej „zdeformować” stosunki narodowościowe na Górnym Śląsku, lansowano „język górnośląski” jako odrębny od polskiego³⁶, czego przykład stanowić może mapa J. Spetta z 1918 r. „poprawiona” przez W. Geislera³⁷.

Ostrą cenzurę wydawanych map przyniosły zwłaszcza lata trzydzieste XX w., czyli okres dominacji ideologii faszystowsko-nacjonalistycznej. Mapy miały zostać podporządkowane nowym ideom, które głosiły anulowanie ustaleń traktatu pokojowego, odbudowę niemieckiej potęgi, zwłaszcza kosztem narodów słowiańskich. Do realizacji celów włączono również nauki geograficzne – rozwija się wówczas w Niemczech dyscyplina zwana „geopolityką”. Za najlepszą formę rozpowszechniania swoich idei niemieccy geopolitycy uznali mapy. Stały się one narzędziem silnej propagandy.

Okres ten obfitował w szereg map narodowościowych, które często załączane były do publikacji o charakterze rewizjonistycznym. Powstawały one głównie w ośrodku wrocławskim i związane były z takimi nazwiskami, jak W. Wolz, W. Geisler, H. Ziegler, O. Ewers. Problematyce śląskiej poświęcono również dwa obszernie, skrajnie rewizjonistyczne wydawnictwa tego okresu, jakimi były atlasy *Wirtschafts- und Verkehrsgeographischer Atlas von Schlesien*³⁸ i *Oberschlesien-Atlas*³⁹, a także językowy atlas wschodnich prowincji Niemiec *Sprachen-Atlas der Grenzgebiete des Deutschen Reiches*⁴⁰. Zamieszczone w nich mapy Górnego

³⁴ *Besiedlungskarte von Oberschlesien (Abstimmungsgebiet)*, 1:400 000, „Veröffentlichungen der Schlesischen Gesellschaft für Erdkunde“, 3 Heft, M u. H. Marcus, Breslau 1922, po s. 16; *Die Abstimmung im ober-schlesischen Industriegebiet*, w: F. Jaeger, *Die deutsch-polnische grenze. Erörterung über Probleme der Grenzziehung*, „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin“, Bd. LIX, 1924, s. 272, tablica 9, mapa 2.

³⁵ *Provinz Oberschlesien. Ergebnisse der Landtagswahlen vom 7.12.1924*, 1929.

³⁶ *Sprachenkarte der östlichen Provinzen des Deutschen Reiches im Umfange von 1918. Eine Richtigstellung*, 1:500 000, Justus Perthes, Gotha 1933.

³⁷ *Karte der abweichungen zwischen der „Nationalitätenkarte” von Jakob Spett und der Sprachenkarte der östlichen Provinzen des Deutschen Reiches*, 1:500 000, Justus Perthes, Gotha 1933.

³⁸ W. Geisler, *Wirtschafts- und Verkehrsgeographischer Atlas von Schlesien*, M. u. H. Marcus, Breslau 1932.

³⁹ W. Geisler, *Oberschlesien-Atlas*, Volk und. Reich Verlag, Berlin 1938.

⁴⁰ W. Geisler, *Sprachen-Atlas der Grenzgebiete des Deutschen Reiches nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 16.VI. 1925*, Preussischen Statistischen Landesamt, Berlin 1929.

Śląska stanowią przykład tendencyjnej prezentacji obrazu rozmieszczenia narodowości na tym obszarze (ryc. 6).

Wydawanie tendencyjnych niemieckich map narodowościowych nie było jednoznaczne z ograniczeniem zainteresowań rzeczywistymi stosunkami narodowościowymi we wschodnich prowincjach Niemiec. Zagadnienia takie były często podejmowane, ale wyniki badań były dostępne do użytku wewnętrznego, dlatego ich nie publikowano. Przykład poufnych, szczegółowych map narodowościowych Śląska Górnego oraz Środkowego stanowią mapy opracowane w Institut für geschichtliche Landeskunde we Wrocławiu odnalezione i opisane przez J. Wąsowicza⁴¹.

PODSUMOWANIE

Wydawane na przełomie XIX i XX w. mapy narodowościowe Górnego Śląska stanowią źródło informacji o strukturze narodowościowej tego obszaru. O ich powstaniu decydowała jednak nieraz potrzeba chwili. Często wykorzystywane były bowiem nie tylko do celów naukowych, informacyjnych, ale propagandowych i politycznych. Dezaktualizowały się wówczas niezwykle szybko. Po osiągnięciu zamierzonego celu traciły swoją „praktyczną” przydatność, osiągając jedynie wartość historyczną, poznawczą.

Mapy Górnego Śląska prezentujące stosunki narodowościowe tego obszaru niewątpliwie stanowią świadectwo minionych czasów. Zasadniczą przyczyną decydującą o ich genezie były dzieje historyczne tego regionu. Najstarsze mapy dokumentują strukturę narodowościową Górnego Śląska w latach budzącej się świadomości narodowej mieszkańców tej części Europy. Późniejsze pochodzą z okresu odzyskiwania niepodległości po zaborach i ustalania nowych granic państwowych. Mapy narodowościowe wydane po delimitacji granicy państwowej na Górnym Śląsku wiązały się głównie z wysuwanymi roszczeniami terytorialnymi. W szczególnych sytuacjach dziejowych wiele map uzyskiwało nowe, polityczne znaczenie. Mapy stawały się narzędziem strategicznym w walce o granice państwowe. Cele polityczne dominowały wówczas nad obiektywizmem badawczym, a treść powstających map ulegała często celowemu zniekształceniu. W czasie konferencji pokojowej w Paryżu mapy narodowościowe zyskały wagę dokumentów uzasadniających roszczenia terytorialne strony polskiej lub niemieckiej wysuwane wobec terytorium Górnego Śląska. Okres międzywojenny, z konsekwencjami politycznych i granicznych decyzji wersalskich, pokazuje jak skomplikowane mogą być następstwa wszelkich podziałów granicznych na obszarach o zróżnicowanej strukturze narodowościowej. W okresie tym mapy narodowościowe wykorzystywano dla uzasadniania „niewłaściwego” przebiegu ustalonych granic, korzystano z map dla poparcia tez rewizjonistycznych. Wiele map wydanych w analizowanym przedziale czasowym miało charakter propagandowy.

⁴¹ J. Wąsowicz, *Stosunki językowe...*, s. 362–392.

Czynniki zewnętrzne mające wpływ na fakt licznego wydawania map narodowościowych Górnego Śląska do wybuchu drugiej wojny światowej nie pozostawiały także bez wpływu na treść map narodowościowych i sposób jej prezentacji. Subiektywny dobór danych źródłowych i ich interpretacja, wybór metody prezentacji kartograficznej, a także dobór barw i stopień uogólnienia powodowały, że prezentowane obrazy stosunków narodowościowych Górnego Śląska z tego samego okresu były nieraz zupełnie odmienne⁴². Mapy narodowościowe należą bowiem do najbardziej podatnych na wpływy międzynarodowej sytuacji politycznej w czasie ich powstania, gdyż państwa często wykorzystują problemy narodowościowe do osiągnięcia swoich celów politycznych. Wszelka zatem ocena treści map narodowościowych bez uwzględnienia kontekstu historycznego może prowadzić do mylnych wniosków.

OLD ETHNIC MAPS OF UPPER SILESIA AS A REFLECTION OF POLITICAL HISTORY OF THE REGION

Summary

In Upper Silesia Polish, Czech and German influences have clashed for centuries. Mostly inhabited by Poles but from the mid-18th century politically subjugated by Prussia (from 1871 by Germany), it was the area where at the turn of the 20th century the nationality question was especially acute. Nationality issues emerged in the mid-19th century in many parts of Europe, which resulted from the dynamic growth of the awareness of separate identities. In Upper Silesia the process gained international significance, becoming the „Upper-Silesian question”, comprising ethnic, economic, religious and linguistic issues.

The outbreak of the First World War inspired hopes of reuniting Upper Silesia with Poland among the nationally aware part of the local Polish population. Military defeat of Germany and emergence of the Polish state did not automatically result in incorporating all the lands inhabited by Poles into reborn Poland. Upper Silesia still remained under German rule and its fate was to be decided at the international peace conference in Paris. The discussion concerning new national states emerging on the ruins of the old, central-European monarchies resulted in the adoption of the ethnic criterion in delimiting their borders. By virtue of the Treaty of Versailles, concluded on the 28th June 1919, political affiliation of Upper Silesia was to be decided in a plebiscite. However, the plebiscite and the delimitation of state borders not only failed to put an end to the conflict concerning the borders but also initiated the dispute concerning their revision.

Numerous nationality maps of Upper Silesia were drawn and published in the period between the mid-19th century and the outbreak of the Second World War as a result of political events of crucial significance for the future of the area.

⁴² D. Borowicz, *Mapy narodowościowe...*, s. 141–155.

Upper Silesia was assumed to be the land s most frequently identified with this territory, i.e. corresponding to the administrative unit of the Opole regency in 1820. Most of the examined nationality maps comprise the area of Upper Silesia thus understood.

The majority of maps were drawn on the basis of the linguistic data acquired during German censuses, the language the most objective criterion of national affiliation. Specific types of maps are those which were elaborated on the basis of field research carried out by their authors. A specific source for nationality maps were the German censuses of school children and the results of local and parliamentary elections. An important source were the results of the plebiscite, which were accepted as the nationality criterion by both Germany and Poland.

Nationality maps are in certain conditions more „exposed” to the manipulation of the contents, due to their character and significance. Political and propagandistic aims of nationality maps may frequently result in the fact that the distribution of nationalities may not always correspond to the reality.

The research proved an exceptionally important role of nationality maps at the turn of the 20th century, when political division of Central Europe referred to the ethnic structure of the disputed areas. In that specific historical situation many maps, which earlier had purely scientific character, acquired new, political significance. Political aims predominated over scientific objectivism and the contents of the maps was intentionally distorted. During the peace conference in Paris nationality maps acquired the significance of documents justifying territorial claims. Their role of documenting the ethnic structure increased and simultaneously they constituted an attempt at supporting and justifying political measures and territorial claims.

Nationality maps are the most susceptible to political pressure. Countries frequently use nationality problems to attain their political aims. Their analysis proves that any attempt at their evaluation ignoring the political context may lead to erroneous conclusions.

Ryc. 1. Rejencja opolska jako część pruskiej prowincji śląskiej
(źródło: F. Popiołek, *Historia Śląska od pradziejów do 1945 roku*. Katowice 1972)

Ryc. 2. J.I. Kettler., *Völkerkarte von Nordpolen und Ostdeutschland*,
skala oryginału 1:1 000 000, Berlin-Glogau 1919

Ryc. 3. L. Malinowski, *Karta etnograficzna Szląska Górnego i Księstwa Cieszyńskiego*, skala oryginału ok. 1:1 000 000, Warszawa 1877 (źródło: L. Malinowski, *Zarysy życia ludowego na Szląsku*, t. II, Warszawa 1877, po s. 216)

Ryc. 4. A. Dudziński, *Rozmieszczenie gmin i Polaków na Śląsku podług spisu pruskiego z roku 1910*, skala oryginału 1:750 000, Lwów 1919 (źródło: A. Dudziński, *Polacy na Śląsku. Prace Geograficzne*, z. 4, red. E. Romer, Lwów 1919)

Ryc. 5. W. M. Kozłowski, *Wyniki plebiscytu a „imigranci plebiscytowi”*, skala oryginału 1:400 000, Warszawa 1921 (źródło: W.M. Kozłowski, *Stosunki narodowościowe i wychodźstwo na Śląsku Polskim*, w: "Ekonomista", XXI, T. 2. Warszawa 1921, po s. 10)

Ryc. 6. W. Geisler, *Karte des schlesischen Sprachgebietes*, skala oryginału 1:2 000 000, Berlin 1938 (źródło: W. Geisler, *Oberschlesien-Atlas*, Berlin 1938, mapa 13 /karton/)